



Sadık Emre Karakuş

Dr. Öğr. Üye., Milli Savunma Üniversitesi/Kara Harp Okulu Dekanlığı, Ankara/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Turkish National Defense University/Turkish Military Academy, Ankara/Türkiye

posta: sadikemre@hotmail.com<https://orcid.org/0000-0003-0781-8019>RorID: <https://ror.org/010t24d82>

Atıf/Citation: Karakuş, Sadık Emre. 2025. Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/42, 447-465.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1622182>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	17.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	07.02.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.03.2025

EDİRNE'NİN DEMOGRAFİK DURUMU HAKKINDA BAZI TESPİTLER (1787-1841)¹

Öz

Bu makalede, Edirne'nin 1787-1841 tarihleri arasındaki şehir nüfusu tespit edilerek aynı tarihler arasındaki hane nüfusu, ailelerin çocuk sayıları, çok eşlilik ve kaba doğum hızı konularında ulaşılan sonuçlar paylaşılmıştır. Bunların yanı sıra, tahmini nüfus hesaplamalarında kullanılan avarızhane kayıtları ile tereke defterlerinin sıhhati de çalışmaya konu edilmiştir. Amaçlanan gaye, bahsedilen yıllarda Edirne'nin demografik özelliklerini mukayese edilebilir verilere dayalı olarak ortaya koyabilmektir. Aynı zamanda 1830 yılı öncesindeki varsayımlara dayalı nüfus hesaplamalarının kendine has problemlerine dikkat çekerek bilhassa avarız kayıtları ile tereke defterleri üzerinden yapılan hane nüfusu hesaplarının daha sağlıklı yapılmasına katkı sunabilmektir. Zira şehir monografileri için önem arz eden demografik çalışmalar, ortaya koyduğu sonuçlar itibarıyla sadece tarih disiplini için değil aynı zamanda diğer bilim dalları için de önemli veri ve bilgiler ihtiva etmektedir. Bu çalışmada, ana kaynak olarak 1787-1841 yılları arasındaki şer'iyye sicilleri, tereke defterleri, nüfus defterleri ve avarız kayıtlarından istifade edilmiştir. Yapılan çalışmayla yalnızca Edirne nüfus çalışmalarına değil genel olarak Osmanlı dönemi demografik araştırmalarına da katkı sağlayacağı düşünülen sonuçlar ortaya çıkmıştır. Elde edilen bulgular arasında, şehir ve köylerde kullanılan avarızhane katsayısının netleştirilmesine imkân tanıyan bilgiler, tereke defterlerinden hane nüfusu belirlerken göz ardı edilen muharebe kaynaklı ölümler ile bunların nüfus tahminlerine etkisi ve nüfus vukuat defterleri esas alınarak hesaplanan kaba doğum hızı konuları öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Yakınçağ Tarihi, Edirne, Edirne Nüfusu, Edirne Demografisi.

¹Bu makale, Sadık Emre Karakuş'un Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi Rifat Özdemir danışmanlığında 2018 yılında tamamladığı "Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.





SOME OBSERVATIONS ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION OF EDİRNE (1787-1841)

Abstract

In this article, the city population of Edirne between 1787 and 1841 is determined and the results obtained in terms of household population, number of children in families, polygamy and crude birth rate are shared. In addition, the accuracy of the avarizhane records and the probity of the tereke books, which were used in the estimated population calculations, were also the subject of the study. The aim is to present the demographic characteristics of Edirne during these years based on comparable data. At the same time, by drawing attention to the inherent problems of population calculations based on assumptions prior to 1830, the study aims to contribute to more accurate household population calculations based on avariz records and tereke books. Demographic studies, which are important for urban monographs, contain important data and information not only for the discipline of history but also for other disciplines. In this study, the main sources of information are the shar'iyeh registers, tereke books, population books and avariz records between the years 1787-1841. The results of this study are expected to contribute not only to the population studies of Edirne but also to the demographic studies of the Ottoman period in general. Among the findings, the information that allows for the clarification of the avarizhane coefficient used in the cities and villages, the battle-related deaths that were ignored when determining the household population from the tereke books and their impact on population estimates, and the crude birth rate calculated based on the population vukuat books come to the fore.

Keywords: Ottoman History, Modern History, Edirne, Edirne Population, Edirne Demography

Giriş

Tarih araştırmalarında nüfusun gerçeğe yakın şekilde tespit edilerek elde edilen verilerin ayrıntılı olarak tahlil edilmesi tarihi olayları, toplumları ve değişim süreçlerini anlamada önemli bir araçtır. Ömer Lütfi Barkan'ın (1953: 2) yerinde ifadeleriyle, "memleket nüfusunun kütlesi, kesafet ve dinamizmi, harita üzerindeki yayılış ve konuş şekli, yer değiştirme imkân ve sureti, artış nisbeti, yaşlara, cinsiyete, meşguliyyete göre tereküp tarzı" gibi demografik özellikler göz önüne alınmadan bir cemiyetin ekonomik, sosyal ya da askerî meselelerini tam anlamıyla açıklayabilmek imkân dâhilinde değildir (Özdemir 1998: 99). Bu yüzden, tarih araştırmalarında doğrulanabilir bilgilere dayanarak elde edilen demografik verilerin değerlendirilmesi bir mecburiyet olarak karşımızda durmaktadır.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı olan 1830 sayımlarına gelinceye kadarki dönemde gerçek bir nüfus sayımı yapılmadığı için araştırmacılar tarafından bir mecburiyet olarak tahmini nüfus hesaplamaları yoluna gidilmektedir. Bu tahmini nüfus hesaplamalarının, başka amaçlarla hazırlanan dönem belgelerindeki bilgilerden derlenmesi nedeniyle de nüfus tahmini için kullanıldıklarında bir hayli problem ve sınırlılıkları gündeme gelmektedir. Osmanlı yerleşimlerindeki nüfusu tespit etmek amacıyla kullanılan kaynaklar; 16. yüzyılda tahrir defterleri, sonraki dönemlerde ise avariz, tereke, cizye ve kefalet kayıtları gibi defter ve belge serileridir. 1830 yılından itibaren yapılmaya başlanan genel nüfus sayımlarıyla birlikte araştırmacıların işleri çok daha kolaylaşmış, daha detaylı demografik verileri derleyerek değerlendirme imkânı hâsıl olmuştur (Karakuş 2018: 133-134).





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

Bu çalışmada ise ilk önce mevcut literatürde bugüne kadar Edirne nüfusuyla ilgili yapılan çalışmalara yer verildikten sonra 1787-1841 yılları arasındaki Edirne'deki nüfus meseleleri ve hesaplamaları ele alınmıştır. Başta dinî gruplar olmak üzere nüfusun bileşenleri, hane nüfusu, ailelerin çocuk sayıları, çok eşlilik ve kaba doğum hızı konuları incelenmiştir. Bahsedilen tarih aralığının seçilme sebebi, avarız ve tereke defterlerinden elde edilen bilgilerle ulaşılan tahmini nüfus rakamlarını, daha sağlıklı olan 1830 nüfus sayımı verileriyle birlikte ele alarak doğrulama imkânı bulunmasıdır. Ayrıca Edirne nüfusuyla ilgili yapılan çalışmalarda 1703 ile 1830 yılları arasında herhangi bir çalışma olmaması, aradaki bir asırdan fazla bir dönemin nüfus hareketlerinin tam olarak bilinmemesi bu çalışmanın yapılmasında etkili olmuştur. Çalışma, daha ziyade dönemin arşiv kaynakları olan şeriiye sicilleri, tereke defterleri, avarızhane, nüfus ve nüfus vukuat defterlerindeki verilere dayanarak yapılmıştır. Çalışmayla, avarızhane hesaplarından yola çıkarak daha sağlıklı nüfus tahminleri yapmamıza imkân veren neticelere ulaşılmıştır. 1830 ve 1841 nüfus sayımlarının tahlil edilmesiyle dönemin şehir nüfusu ve demografik vaziyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır. Netice olarak hane nüfusu, ailelerin çocuk sayıları, çok eşlilik ve dönemin kaba doğum hızı konularında doğrulanabilir, mukayese edilebilir sayısal değerlere ulaşılmıştır.

Çalışmanın detaylarına geçmeden önce, incelediğimiz tarih aralığına kadarki dönemde Edirne nüfusuyla ilgili yapılan çalışmalara ve bu çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlara da kısaca değinmek gerekmektedir. Zira yapılan çalışmaların tarihi süreklilik içerisinde ele alınması, yeni yapılan çalışmaların da bu tabloda nereye tekabül ettiğinin açık bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Ayrıca bu sayede daha önceki dönemlere ait yapılan tahmini nüfus hesaplamaların problem alanları da daha iyi anlaşılabilir.

Maalesef 16. yüzyıla kadar Edirne nüfusu hakkında bildiklerimiz tahminlerden, seyyahların verdiği dayanağı olmayan rakamlardan ve yoruma açık sayılardan müteşekkildir. Literatürde yer alan bilgilerle, kronolojik olarak verilen rakamlara bakacak olursak; şehir nüfusunun Edirne'nin fethedildiği 1361 yılında, bazı farklı tahminler olsa da (Emecen 1998: 51-53) genel kabule göre 10.000 ile 15.000 arasında² olduğu yönündedir (Gökbilgin 1994: 427). Bundan otuz beş yıl sonra, 1396 yılında Edirne'de on beş gün kalan Hans Schiltbergers, şehirde 50.000 hane bulunduğunu yazmışsa da (Okay 2009: 53) bu rakamın oldukça abartılı olduğu ve o dönemde Edirne'deki hanelerin belirtilen sayının %10'una bile ulaşmadığı açıktır. 1433 yılına gelindiğinde, şehri ziyaret eden Fransız seyyah Bertrand De La Broquiere'nın; "*Edime, Rumeli'de Türklerin en iyi şehridir. Bu şehir iyi bir ticaret merkezi olup nüfusu da çoktur*" (Aybet 2003: 529) şeklindeki ifadesi, herhangi bir rakam vermese de 15. yüzyıldan itibaren Edirne'nin içinde bulunduğu gelişmeyi yansıtır mahiyettedir. Zira Türklerin Rumeli'ye geçişiyle beraber, Anadolu ile Karadeniz'in kuzeyinden gelen göçlerle Edirne ve çevresinin iskâna tabii tutulduğu bilinmektedir (Barkan 1942; Gökbilgin 2008). Bölgedeki yer isimlerinden dahi anlaşılabilen bu iskân hareketi, bilhassa şehir surlarının hemen dışındaki kırsal bölgelerden başlayarak nahiyelere doğru devam etmekteydi (Yiğit 1998: 125-126). Tabii olarak 15. yüzyılda

² Feridun Emecen, bu rakamı abartılı bulmakta ve Kaleiçi'ndeki hane sayılarından hareketle, Edirne'nin fethedildiği dönemde nüfusunun 10.000'in altında olduğunu belirtmektedir. Ancak diğer pek çok çalışmada bu dönem nüfusu 10.000-15.000 arasında gösterilmektedir.





göçlerle gelen bu nüfusun bölgede iskân edilmesi, hem şehir merkezi hem de Edirne'ye bağlı nahiye ve köy nüfusunu artırmaya başlamıştı.

16. yüzyıla gelindiğinde, Ömer Lütfi Barkan'ın (1970: 168-170) Edirne nüfusu hakkında yaptığı hesaplamalara göre, Edirne nüfusu 1520-1530 yılları arasında 4.061 hane üzerinden 22.335; 1571-1580 yıllarında ise 5.480 hane üzerinden 30.140 nüfus olarak hesaplanmıştır. Benzer şekilde, aynı döneme ait tahrir defterleri üzerinden Tayyip Gökbilgin'in ulaştığı sonuçlar, Barkan'ın sonuçlarına yakındır. Gökbilgin'e (1994: 428) göre, 1528 yılı civarında Edirne nüfusu 20.000'i aşmış, 1570'lerde 30.000'e ulaşmıştı; 17. ve 18. yüzyıl başlarında ise nüfus küçük bir artışla hemen hemen aynı kalmıştı. 16. yüzyılın ikinci yarısını doktora çalışmasına konu edinen Ahmet Yiğit (1988: 129) ise Edirne'ye bağlı dört nahiyenin (Ada, Çöke, Manastır ve Üsküdar) köyleriyle birlikte toplam nüfusunu 19.887 Müslüman, 9.505 Hristiyan olmak üzere 29.392 kişi olarak belirtmektedir.

18. yüzyılda Edirne nüfusuyla ilgili en kapsamlı araştırma, Özer Ergenç (1989) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ergenç çalışmasında, Sultan II. Mustafa'nın fermanıyla hazırlanan 1703 yılına ait Edirne mahalleleri nüfus defterini detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Bu defterde, Edirne mahallelerinde oturan aile reisleri isim ve meslekleriyle kaydedilmiş olup verilere göre, Edirne mahallelerinde toplam 3.797 hanede, 5.329 aile reisi bulunmaktadır; aile reislerinden 164'ü (%3,1) kadındır. Ergenç'in hesaplamalarına göre kadınlar çıkarılarak (5.329-164= 5.165) her hanede 5 kişi yaşadığı hesabıyla Edirne kaza nüfusu 25.989 kişiyi, 7 kişi yaşadığı hesabıyla 36.319 kişiyi bulmaktadır. Vergiden muaf olan saray görevlileri, paşa ve valide sultan mahiyetleri, askerî sınıf ve medrese talebeleri ise bu sayıya dâhil edilmemiştir.

18. yüzyılın ortalarında Edirne'de yaşanan doğal afetler ve yangınlar, şehir nüfusunun azalmasına neden olmuştu. 19. yüzyıla gelindiğindeyse Balkanlar'daki siyasi ve toplumsal gelişmeler, şehir nüfusunda ani yükseliş ve azalmalar yaşanmasına yol açmıştır. Gökbilgin'in (1994: 428) yazdıklarına göre, 1830-1835 yılları arasında Edirne nüfusu 85.000 ila 100.000 arasında değişirken 1870'lerde nüfus 68.000'e kadar gerilemiştir. 19. yüzyıl seyyahlarının aktardığı nüfus sayılarına bakıldığında; İnciciyan ve Andresyan (1974: 31), 1800'lerin başlarında Edirne nüfusunun 100.000'e ulaştığını belirtirken; 1810'da şehri ziyarete gelen Jonn Galt (1812: 313-321), nüfusun 20.000 Rum, 2.500 Yahudi, 2.500 Ermeni, yaklaşık 100 Frenk ve geri kalanının Müslümanlardan oluştuğunu, toplamda ise 80.000 civarında nüfus olduğunu ifade etmiştir. Fransız seyyah James Baillie Fraser (1838: 137) ise 1835 yılında Edirne'de 17.000 hane bulunduğunu ve toplam nüfusun 85.000 olduğunu kaydetmiştir ki bu sayıların da gerçeğe yakın olduğunu söylemek çok zordur.

Aktarılan bilgiler nüfusun genel seyri açısından değerlendirildiğinde Edirne'de 1750'lere kadar dengeli bir nüfus artışı sergilendiğini ancak bu tarihten sonra nüfusta ani dalgalanmalar yaşandığını göstermektedir. Öte yandan 100.000'e yaklaşan tahmini nüfus rakamlarının, 1830 sayım sonuçlarıyla karşılaştırıldığında oldukça yüksek olduğunu da ifade etmek gerekir. Bu durum, verilen rakamların güvenilirliğini etkileyen unsurların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Nüfus dalgalanmalarının ardında Balkanlar'da gerçekleşen muharebeler, Dağlı İsyanları ve 1829 yılındaki Rus işgali gibi olayların olduğu muhakkaktır ancak bununla birlikte bazı kaynaklardaki nüfus tahminlerinin Edirne'nin nahiyelerini kapsayıp kapsamadığı dahi belirsizdir. Dolayısıyla bu bilgilere





temkinli yaklaşmak gerekmekte olup ilerleyen sayfalarda avarız hesaplamalarından başlanarak bu rakamların ve tahmini nüfus hesaplamaların sıhhati daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1. Avarızhane Üzerinden Nüfus Hesapları

Osmanlı tarih araştırmalarında nüfus tahminleri yapılırken sıkça kullanılan avarızhane hesaplamaları, *avarızhane* sayısı temel alınarak yerleşim yerlerinin gerçek hane sayısını tahmin etmeye dayanır. Avarızhane, vergilerin dağıtımında kullanılan ve itibari bir değer olarak kabul edilen bir ölçüttür. Bu yöntemde, tahmini olarak belirlenen gerçek hane sayısı, genel kabul doğrultusunda bir hanede ortalama beş kişinin yaşadığı varsayılarak 5 ile çarpılır. Ardından yine tahmini olarak vergiden muaf grupların toplama eklenmesiyle şehir nüfusu yaklaşık olarak³ hesaplanmış olur (Göyünç 1998: 552-553). Bu yöntemi formüle edecek olursak aşağıdaki gibi bir denklem ortaya çıkar:

$$(Avarızhane\ Sayısı) \times (Avarızhane\ Katsayısı) = (Tahmini\ Gerçek\ Hane\ Sayısı) \times 5 = (Tahmini\ Nüfus) + (Vergiden\ Muaf\ Nüfus) = (Tahmini\ Toplam\ Nüfus)$$

Nüfus tahminlerinde yukarıdaki denklem kullanılırken en büyük sapmaya yol açan unsur, "*avarızhane katsayısı*"dır. Bu katsayı, bir avarızhanenin kaç gerçek haneye denk geldiğini gösterir; ancak bu değer yıllara, bölgelere ve yerleşim yerinin ekonomik durumuna bağlı olarak değişkenlik gösterir. Bu nedenle avarızhane yöntemiyle kesin ve güvenilir sonuçlara ulaşmak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Nitekim Rifat Özdemir (1993: 1581-1590) tarafından yapılan çalışmalarda avarızhane katsayısının 9 ile 61,5 arasında değişebileceği tespit edilmiştir ki bu aralıktaki bir katsayı değişiminin mümkün olması, nüfus tahminlerinde $(61,5 \div 9 = 6,83)$ 6-7 katlık bir sapmaya neden olunabileceği anlamına gelmektedir. Bu tespit, avarızhane sayılarının esasen vergi toplama amacıyla düzenlendiğini ve nüfus tahminlerinde kesin bir ölçüt olarak kullanılmasının yanıltıcı olabileceğini ortaya koymaktadır. Ancak mahzurlarına rağmen ele aldığımız dönemde Edirne'deki avarızhane durumunun açıklığa kavuşturulması açısından konuyu etraflıca ele almak gerekmektedir.

1787-1839 yılları arasında Edirne kazasının toplam avarızhane sayısı, gerçek hane sayısı ve nüfusta değişimler yaşansa da uzun bir süre boyunca 1.734 olarak sabit kalmıştı. Zira bu dönemde kıtlık, işgal ve Dağlı İsyanları gibi olayların neden olduğu ekonomik zorluklar gerçek hane sayısında dalgalanmalara yol açmıştı. Ancak vergi ödeme güclüğü yaşanan böylesi durumlarda, ödenmesi gereken toplam vergi yükünden çoğu zaman feragat etmeyen yetkililer, avarızhaneler üzerinden kalan vergi yükünü diğer hanelere dağıtmaktaydı. Özellikle köylerde ödeme güclüğü ortaya çıktığında bu vergi yükü, Edirne mahallelerine aktarılmaktaydı (Karakuş 2018: 137). Edirne kaza genelindeki 1.734 avarızhanenin dağılımına gelince, toplam 1.734 avarızhanenin 1.266'sı mahallelere, kalan diğer avarızhaneler ise

³ Osmanlı yerleşim yerlerindeki nüfus tahminleri yapılırken, bir hanede kaç kişinin yaşadığı sorusu, araştırmacılar arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sayı, bölge ve dönemlere göre doğal olarak değişiklik göstermiş ve genellikle 3 ila 9 kişi arasında kabul edilmiştir. Bu değişkenlik, nüfus tahminlerinde kullanılan yöntemlerde çeşitliliğe ve sonuçlar arasındaki farklılıklara zemin hazırlamıştır.





Edirne'ye bağlı nahiye ve köylere tevzi edilmekteydi (EŞS. 223, :40b.H.05 Cemaziyelevvel 1201/M.23 Şubat 1787).

Daha önce değinildiği gibi nüfus hesaplamalarının en sorunlu değerlerinden biri olan avarızhane katsayısının kaç gerçek haneye tekabül ettiğinin tam olarak bilinmemesi, tahminlerde önemli bir belirsizlik yaratmaktaydı. Ancak bu belirsizliğin giderilerek hesaplamaların daha net yapılmasında Edirne Eyaleti Müşiri Mustafa Nuri Paşa ve Edirne Kadısı'na hitaben gönderilen bir ferman işimizi kolaylaştırmaktadır. Dönem uygulamaları ile avarızhane katsayısını netleştiren bu fermana: *“Avârız ve nüzûl emvâli Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânemde vâki' bi'l-cümle eyâlât ve elviye ve kasabât ve nevâhiyyede hîn-i tahrîrde 10 nefer hânekeş re'âyâyâ birer ve ba'zısından 8'er nefer hânekeş re'âyâyâ kezâlik birer hâne itibâr”* (EŞS 361: 11a. H.22 Zilkadde 1252/M.28 Şubat 1837) ifadesi açıkça bir avarızhanenin tüm Osmanlı topraklarında 8 ya da 10 gerçek haneye tekabül etmesi gerektiğini belirtmektedir.

Elbette genel kabul gören bu katsayıların nüfus tahminlerinde doğru sonuçlar verebilmesi için gerçek hane sayımının hemen ardından düzenli bir şekilde paylaştırılması ve aradan uzun bir zaman geçmemiş olması gerekmektedir. Zira demografik değişimler, göçler, şehir yöneticilerinin avarız vergilerine müdahaleleri, kıtlık, zenginleşme ve savaşlar gibi faktörler sayım sonrası nizami bir avarızhane tevzisi yapılmış olsa dahi avarızhane sayısı ile gerçek hane sayısı arasındaki ilişkinin öngörülemez biçimde bozulmasına neden olabiliyordu. Böyle bir durum meydana geldiğinde, avarızhane sayılarından hareketle yapılan nüfus tahminlerinin doğruluğu da doğal olarak tartışmalı hâle gelecektir. Ancak ilerleyen sayfalarda detaylarından bahsedeceğimiz üzere 1793'te Edirne'de gerçek hane sayımının hemen sonrasında yapılan avarızhane tevzisi ile durum bizim açımızdan netlik kazanacaktır.

1787–1839 yılları arasında Edirne mahallelerinde toplam 1.266 avarızhanenin sabit kaldığını belirtmiştik. Bu avarızhanelerin mahalleler arasında değişiklik gösterip göstermediğini anlamak amacıyla 10 yıllık periyotlarla avarızhaneler karşılaştırıldığında hiçbir mahallenin avarızhanesinde değişikliğe rastlanmamıştır. Edirne mahallerindeki avarızhane sayılarının aynı tarihlerde değişmediği göz önüne alındığında avarızhane katsayısı 8 olarak kabul edilerek bir hesaplama yapılabilir. Bu durumda, Edirne mahallelerinde 10.128 gerçek hane bulunduğu ve her bir hanede ortalama 5 kişinin yaşadığı varsayıldığında toplam nüfusun 50.460 olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Benzer şekilde, avarızhane katsayısının 10 olarak kabul edilmesi durumunda 12.660 gerçek hanenin bulunduğu ve toplam nüfusun 63.300 kişiye ulaştığı hesaplanabilir. Bu tahmini nüfusa, vergiden muaf tutulan ümera ve ulema sınıfları ile şehirde yaşayan bu grupların aileleri ve kapı halklarının da dâhil edilmesi gerekmektedir.

Diğer taraftan, Edirne mahallelerindeki gerçek hane sayısına göre avarızhane sayılarının en son ne zaman usulüne uygun şekilde düzenlendiğine ilişkin elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁴ Örneğin, 18. yüzyıl ortalarında yapılan bir tahrir sonucunda avarız

⁴ Tahminlerimize göre, 1787 yılından itibaren yaşanan askerî gelişmelerin etkisiyle Edirne mahallerinde kullanılan avarızhane sayılarının, gerçek hane verilerini doğru bir şekilde yansıtmaya giderek düşüş göstermiştir. Ancak 1793 yılında nahiyelerdeki sehimler yeniden düzenlenirken mahallerdeki avarızhaneler için ek bir sayım ya da yeni bir dağıtımın gerekli görülmemesi, o tarihe kadar avarızhanelerin doğruluğunun genel





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

sehimlerinin usulüne uygun şekilde paylaştırılmış olması muhtemeldir. Ancak aradan geçen yıllar içinde hane ve nüfus sayılarında meydana gelen ölçülemeyen değişiklikler, hesaplamalar sonucunda elde edilen tahmini toplam nüfusta önemli yanlışlıklara sebebiyet verebilir. Bununla birlikte, avarızhane gruplarının genellikle gerçek hanelerin zenginlik durumuna göre düşük tutulduğu dikkate alındığında, “Edirne kaza merkezinde avarızhane katsayısının 8 olarak varsayılması daha uygun görünmektedir. Nitekim bu değerler üzerinden yapılan bir hesaplama, Edirne mahallelerinde vergiden muaf 10.869 gerçek hanede 50.460 kişinin yaşadığı sonucunu verir ki bu sonuç, 1830 ve 1841 sayımlarıyla da uyum göstermektedir.” (Karakuş 2018: 144)

Edirne’de yaşayan vergiden muaf gruplara bakıldığında, şehrin ümera ve ulema sınıfının yoğun olarak bulunduğu merkezlerden biri olması nedeniyle, toplam nüfusun en az %15’inin bu kapsama girdiği tahmin edilebilir. İncelenen dönemde, bu muaf gruplar arasında en büyük kesim Bostancı Ocağı olup bostancıların sayısının hiçbir dönemde 1.000’in altına düşmediği bilinmektedir (Karakuş 2018: 223-230). Ayrıca 1826 yılına kadar Edirne’deki diğer askerî ocak taifelerinin toplam sayısının da 1.000’e yaklaştığı tahmin edilebilir.

Vergi muafiyeti konusunda ulema sınıfına baktığımızda Edirne’de mevcut 21 medresede yaklaşık 500 kişinin bulunduğu görülmektedir (BOA.NFS.d.,4373, 4374.H.1246/M.1830; BOA.,NFS.d.,4378. H.1257/M.1841.). Ayrıca Edirne’de bulunan 1.000 civarındaki dinî ve sosyal vakıf binasında görev yapanların sayısının da her halükârda 2.000’in altına düşmemesi gerekir. Bu rakamlara, söz konusu zümrelerin ailelerinin de dâhil edilmesi durumunda, avarızhane sayılarından yola çıkarak 1780’lerin sonlarında Edirne kaza merkezinin toplam nüfusunun yaklaşık 58.000 ile 60.000 arasında olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

453

Mahallelerden sonra Edirne nahiyelerine gelindiğinde 1793’te bir avarızhanenin 10 gerçek hane sayılması gerektiği konusunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Bu durum, bahsi geçen 1837 yılına ait fermanla doğrulandığı gibi 1793 yılına ait bir başka belgeyle de sarihtir. Söz konusu belgede, şehir âyanının rüşvet alarak nahiyelerdeki sehimleri değiştirdiğinden bahisle Edirne köylerindeki bütün gerçek hanelerin sayılması ve avarızhanelerin bu sayıya göre yeniden nizami şekilde dağıtılması isteniyordu (EŞS.238: 16b-17a. H. 07 Muharrem 1208/M.15 Ağustos 1793). Bu sayımın sonucunda, Edirne nahiyelerinde toplamda 8.795 hane ve 322 çiftlik tespit edilmiştir. Sehimlerin dağıtımında her 10 gerçek haneye 1 avarızhane denk gelecek şekilde köylerin avarız yükleri yeniden hesaplanarak kayda geçirilmiştir (Karakuş 2018: 156-159). Hâliyle 1793 yılı için Edirne kaza merkezinde bir avarızhanenin 8 gerçek haneye, nahiyelerde ise bir avarızhanenin 10 gerçek haneye tekabül ettiğini ifade etmek mümkündür.

1830 öncesi nüfus hesaplamalarının en sorunlu değişkenlerinden olan avarızhane katsayısı konusunda ortaya çıkan netice, en azından Edirne’de 1790’lı yıllar için tatmin edici bulunmaktadır. Diğer bir problem alanı, bir gerçek hanede ortalama kaç kişinin yaşadığı

olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu durum, ilerleyen bölümlerde incelenecek olan diğer belge ve bilgilerle de desteklenmektedir.





sorusudur ki 1830 yılı Edirne nüfus sayımı sonuçları incelendikten sonra bu soruya da cevap aranacaktır.

2.1830 Nüfus Sayımı ve Sonuçları

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından devletin diğer kurumlarında da bir dizi ıslahat gerçekleştirilmesi planlanmıştı. Planlanan ıslahatların sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi amacıyla devletin sahip olduğu mali kaynakların yanı sıra insan gücünün özelliklerini de ayrıntılı olarak tespit etmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda emlak ya da arazi tahririnden ziyade vergi yükümlülüğü ve askerlik mükellefiyeti bulunan nüfusu belirlemeye yönelik genel bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmıştı (Ahmed Lütfi 1290: 142). Ancak araya giren Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle bir müddet ertelen sayımlar, harbin bitmesinin ardından 1830 yılında Meclis-i Şura'da alınan kararla yeniden gündeme gelmişti. Ardından erkek nüfusunun sayımı için usul ve esaslar belirlenmiş, (Kartal 1997: 8-12) aynı yılın bahar aylarında Anadolu ve Rumeli'deki yerleşim yerlerine görevlendirilen memurlar aracılığıyla da sayım çalışmaları başlatılmıştı.⁵

Edirne'deki sayım görevi, Vezir Hüseyin Paşa ile Edirne Kadısı Mehmed Raif'e tevcih edilirken sayım talimatında Müslim ve gayrimüslim nüfusun ayrı ayrı defterlere kaydedilmesi gerektiği, şehirdeki yabancı nüfusun da bulundukları yerleşimlere göre tespit edilerek kayıt altına alınması istenmiştir (EŞS. 352: 60a-60b.H.Evasıt- 1 Rebiülahir 1246/M.28 Eylül-08 Ekim 1830). Ekim ayının ilk günlerinde başlayan sayımlar, ay sonuna doğru bitmiş ve sonuçlar talep edildiği gibi kayda geçirilmişti (BOA.,NFS.d. 4374: H.1246/M.1830.). Kadı Mehmed Raif Efendi'ye tevcih edilen Edirne mahallelerinin sayımı sonucunda iki farklı defter hazırlanmıştır. İlk defterde 9.063 Müslüman, 9.731 gayrimüslim olmak üzere toplam 18.794 kişilik bir erkek nüfus kaydedilmiştir. İkinci defterde ise 10.174 Müslim ve 10.042 reaya olmak üzere toplam erkek nüfusun 20.216 kişi olduğu bildirilmiştir (Kartal 1997: 91). Anlaşılan ilk sayımda ya da tahrirde eksik veya hatalı hesaplanan nüfus, ikinci defterde düzeltilmiştir. Bu sebeple düzeltilmiş ikinci deftere dayanılarak elde edilen sayım sonuçlarının gerçek nüfusu daha doğru bir şekilde yansıttığını ifade etmek mümkündür.

1830 yılı sonbaharında Edirne mahallelerinde gerçekleştirilen nüfus sayımına göre şehirde 20.216 erkek nüfus tespit edilmiştir. Aynı sayıda kadın nüfusun bulunduğu varsayıldığında toplam şehir nüfusunun en az 40.432 kişi olduğu hesaplanmaktadır. Ancak bu sayıma Asakir-i Mansure-i Muhammediye birlikleri dâhil edilmediğinden (Kartal 1997:36, Ahmed Lütfi 1290'dan) Edirne'de kışlada ikamet eden yaklaşık 3.000 kişilik Asakir-i Mansure-i Muhammediye askerlerinin de eklenmesiyle toplam nüfus 43.432 kişiye ulaşmaktadır. Tüm bu veriler ışığında 1830 yılı sonunda Edirne'de toplam nüfusun yaklaşık 45.000 civarında

⁵ Osmanlı Devleti'nde 1830 yılında içinde yapılan sayımlar, Enver Ziya Karal tarafından bütün sayım sonuçlarının birleştirildiği icmal defterin üzerindeki tarih referans alındığı için genellikle sayımların 1831 yılında yapıldığı gibi yaygın bir kanaat vardır. Osmanlı genelindeki tüm sayımların 1830 yılında bittiği konusunda bir tereddüt yoktur. Konuyla ilgili yapılan ilk örnekleri teşkil eden Musa Çadırcı ile Rifat Özdemir'in çalışmaları da bunu doğrulamaktadır.





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

olduğu söylenebilir ki bu rakam da 1829'daki Rus işgalinin şehir nüfusu üzerindeki etkiyi bariz olarak gösterir.

Bazı tarihçiler, 1830 yılında yapılan erkek nüfus sayımı sonuçlarına bir o kadar kadın nüfusun eklenmesinden sonra dönem koşulları, savaşlar ve kayıtlarda eksiklikler gibi nedenlerle bir miktar daha eklemeler yapılması gerektiğini öne sürmektedir. Örneğin, Mübahat Kütükoğlu (2010: 73), Menteşe Sancağının nüfusunu değerlendirirken erkek nüfus ile tahmini kadın nüfusu topladıktan sonra bu sayıya %25 oranında bir ilave yapılmasının doğru bir yöntem olabileceğini ifade etmektedir. Bu hesaplama göre, Edirne için belirlenen 40.432 kişilik nüfusa %25 (10.108) eklendiğinde toplam nüfus 50.540'a ulaşmaktadır. Ancak taşra veya kırsal alanlarda bu tür bir yöntem belki uygulanabilir olsa da Edirne kaza merkezindeki mahalle nüfusuna böyle yüksek bir oran eklenmesi gerektiğine dair herhangi bir emare bizce yoktur. Kemal Karpat (2010: 47) ise vergi ve askerlikten muaf tutulanlar, kayıtlarda yer almayanlar veya bir şekilde sayım dışı kalmış olanları dikkate alarak hata payını %8 olarak belirlemeyi önermektedir. Bu yöntemle yapılan hesaplama göre de 1830 yılı sonlarında Edirne kaza merkezindeki toplam nüfus yaklaşık 43.666 kişi olmaktadır.

Zaman zaman savaşların tetiklediği göçler sonucunda nüfusunda ani artışlar yaşayan Edirne, özellikle 1790'lardan 1830'a kadar geçen süreçte uzun vadeli bir nüfus kaybı yaşamıştır. Bu nüfus kaybının sebepleri arasında, Rusya ve Avusturya sınırındaki savaşlar ile Dağlı İsyanları etkili olmakla birlikte bilhassa 1829 yılında gerçekleşen Rus işgali önemli yer tutar. Zira bu tarihlerde Ruslar, işgal ettikleri bölgelerdeki yerli gayrimüslim nüfusu Osmanlı sınırları dışına göç ettirme politikası uygulamıştı. Benzer bir durum, Edirne nahiyelerinde de müşahade edilmekte olup bu süreçte nahiyelerdeki nüfusun %21 civarında azaldığı görülmüştür (Karakuş 2018: 156-157). 1832 yılına ait cizye muhasebe defterlerinden bariz olarak takip edilebilen bu göçler, nahiyelerdeki kadar belirgin olmasa da Edirne mahallelerinin nüfusunda da düşüşe neden olmuştu. Sonuç olarak, bahsedilen yıllarda Edirne kaza merkezinin kendine özgü koşulları göz önüne alındığında 1830 yılına ait nüfus verilerine %15'ten fazla bir artış yapılmasının uygun olmayacağı anlaşılmaktadır. Nitekim %15'ten fazla bir ekleme yapılması, 1829 Rus işgalinin şehir üzerindeki etkilerini görmeyi tamamen imkânsız hâle getirmektedir. Bununla birlikte, 1830'lu yıllarda Edirne merkez nüfusunu 85.000 ila 100.000 arasında gösteren tahminlerin abartılı olduğu, bu rakamların ancak Edirne'nin dört nahiyesindeki köy nüfusunun eklenmesiyle ulaşılabilir olduğu açıktır (Karakuş 2018: 144-145).

Özetlemek gerekirse, 1780'lerin sonuna doğru Edirne mahallelerinin nüfusu 60.000 civarındaydı. Ancak batı sınırlarında yaşanan yoğun muharebeler, Dağlı İsyanları ve özellikle 1829 yılındaki Rusların göç ettirme politikası, zamanla şehirdeki yerli gayrimüslim nüfusun azalmasına neden olmuş; 1830 yılının sonbahar aylarına gelindiğinde Edirne mahallelerindeki toplam nüfus yaklaşık 45.000'e düşmüştü. Bu tarihten sonra yavaş yavaş dış göçlerle desteklenen şehir nüfusu 1841 yılına gelindiğinde 53.000 civarına ulaşmıştı (Karakuş 2018: 411). Takip eden yıllarda ise şehirdeki nüfus artışı dengeli bir seyrinde yükselmeye devam etmişti (Kayıcı 2013: 114).

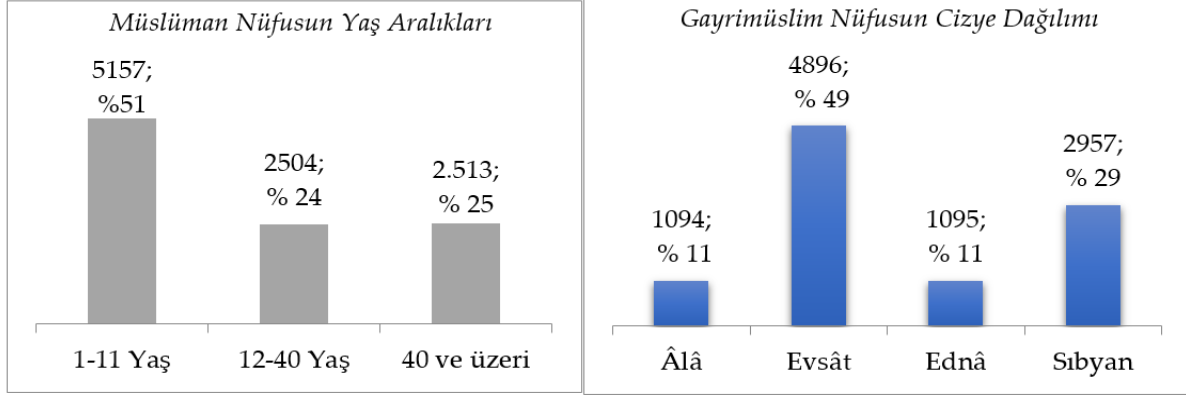
1830 sayımına göre Edirne mahallelerinde 10.174 Müslüman ve 10.042 gayrimüslim olmak üzere toplamda 20.216 erkek nüfus bulunduğu daha önce belirtilmişti. Eldeki verilere





göre şehir nüfusunun özellikleri daha detaylı incelendiğinde, yaş gruplarına göre Müslüman nüfusta çocuk sayısı 5.157, genç nüfus 2.504 ve yaşlı nüfus 2.513 kişi olarak tasnif edilmiştir.⁶ Ekonomik durumlarına göre tasnif edilen gayrimüslim nüfusta ise âlâ (iyi) 1.094, evsât (orta) 4.896, edna (düşük) 1.095 kişi olup çocuk sayısı 2.957'den ibarettir (Karal 1997: 91).

Grafik 1: 1830 Sayımına Göre Edirne'de Müslim ve Gayrimüslim Erkek Nüfus



Grafik-1'den anlaşılacağı üzere, incelediğimiz dönemde Edirne şehir nüfusunun yaklaşık yarısı Müslümanlardan, diğer yarısı ise gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Müslüman nüfus içerisindeki 1-11 yaş grubunun oranı %51 iken gayrimüslimlerde cizyeden muaf sıbyan nüfusu olarak tanımlanan aynı yaş grubunun oranı %29'dur (Karakuş 2018: 194). Bu karşılaştırma Müslüman nüfusun daha genç bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymakta olup benzer şekilde Müslüman nüfustaki doğurganlık oranının da yüksek olduğu sonucuna varmak mümkündür. Ancak tereke defterleri üzerinden konu ele alındığında gayrimüslim ailelerdeki çocuk sayısı ortalamasının, Müslüman ailelerden daha fazla olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. İlk bakışta çelişkili olarak görünen bu sonuçlar, ilerleyen sayfalarda açıklanacağı üzere Müslüman nüfusun savaşlardaki can kaybının terekelere yansımamasıyla alakalıdır.

3.Kaba Doğum Hızı Hesaplamaları

"Kaba doğum hızı", belirli bir zaman diliminde bin kişilik bir nüfus içinde meydana gelen doğum sayısını ifade eden demografik bir ölçüttür. Demografik yapının değerlendirilmesinde önemli bir araç olarak kullanılan bu gösterge, günümüz toplumlarında sağlık, ekonomi, eğitim ve sosyal politikaların şekillendirilmesi ile nüfus politikalarına yön verilmesinde büyük öneme sahiptir. Benzer şekilde tarih araştırmalarında da incelenen zaman dilimi ve coğrafyaya bağlı olarak toplumun daha iyi anlaşılması ile geçirdiği tarihi süreçlerin kavranmasında önem arz eder. Ancak Osmanlı nüfus araştırmaları kapsamında ele alındığında incelediğimiz tarih aralığında kaba doğum hızı hesaplamaları konusunda neredeyse hiç örnek yoktur. Bu çalışmada ise Osmanlı arşiv evrakından elde ettiğimiz veriler üzerinden yapacağımız kaba doğum hızı hesaplamaları ilk örneklerden birini teşkil edecektir ve elbette farklı bölgelerdeki nüfus üzerinde yapılacak başkaca çalışmalarla burada elde ettiğimiz sonuçlar çok daha anlamlı hâle gelecektir.

⁶ Mezkur defterde, "1-11 yaş arası sâbi", "12-40 yaş arası tüvâna", "40 yaşın üstü mande/musin" olarak ifade edilmektedir.





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

Osmanlılarda ilk defa 1830 sayımları sonrasında görmeye başladığımız nüfus vukuat defterleri ile yerleşim yerlerindeki altı aylık bir zaman diliminde doğum ve ölüm istatistikleri tutulmaya başlanmıştır. 1831 yılının 6 Aralık gününden 1832 yılının 30 Mayıs'ına kadar olan yaklaşık altı aylık döneme ait nüfus vukuat defterleri incelendiğinde, Edirne'de toplamda 209 erkek çocuğun doğduğu belirlenmiştir (BOA.NFS.d., 4375. H.01 Recep 1247-30 Zilhicce 1247 (M.06 Aralık 1831-30 Mayıs 1832). Kayıtlara geçen doğumların dağılımına bakıldığında, 109'unun Müslüman, 65'inin Rum, 19'unun Yahudi, 8'inin Ermeni ve 8'inin Kıptî ailelere ait olduğu görülmektedir. 1830 yılının sonlarında gerçekleştirilen nüfus sayımı verilerine göre, nüfusları birbirine yakın olan Müslümanlar arasında 114 erkek çocuğun doğduğu, buna karşılık aynı dönemde gayrimüslimlerde 95 erkek bebeğin dünyaya geldiği tespit edilmiştir.⁷ Elde edilen verilere, aynı miktarda kız bebek doğduğu varsayımıyla eklemeler yapıp hesaplar yıllık doğuma orantılandığında, (bebek ölümleri ile ölü doğumlar hariç tutulursa) Müslüman ahalide *kaba doğum hızı*⁸ oranının, 1831-1832'de "binde 23,4"⁹, gayrimüslimlerde "binde 19,7"¹⁰, şehir ortalamasının ise "binde 21,5"¹¹ olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Aynı yöntemle yapılan hesapla Edirne nahiyelerindeki kaba doğum hızı ise "binde 32,6"¹² olarak hesaplanmaktadır. Yine şehir ve kırsal nüfusu topyekûn ele alındığında 1831-1832 yıllarında, nahiyelerle beraber Edirne genelindeki kaba doğum hızı "binde 27,1"¹³ olarak ortaya çıkmaktadır. Elde edilen netice, birkaç puan yukarı yönlü hata payıyla¹⁴ birlikte, yapılan hesaplamaların diğer nüfus verileriyle¹⁵ uyumlu olduğu yönündedir.

⁷ 175 günlük süre içinde gerçekleşen erkek bebek doğumu sayısının 209 olduğu tespit edilmiştir. Bu veri, yıllık bazda (365 gün) yaklaşık 436 erkek bebeğin doğacağını öngörmektedir. Eğer aynı sayıda kız bebeğin de doğduğu varsayılırsa, yıllık toplam doğum sayısı yaklaşık 872 olarak hesaplanabilir. Erkek doğum verilerine dayalı yapılan orantılamaya sonucunda, yıllık doğan toplam bebek sayısının Müslüman nüfusta 476, gayrimüslim nüfusta ise 396 olduğu tahmin edilmektedir.

⁸ "[Bir toplumda 1 yılda canlı doğan bebek sayısı / Aynı toplumun yıl ortası nüfusu] x 1000 = *Kaba Doğum Hızı*"

⁹ "10.174 erkek kadar Müslüman kadın olduğu varsayımıyla; 476 / 20.348 x 1000 = 23,4."

¹⁰ "10.042 erkek nüfus kadar gayrimüslim kadın olduğu varsayımıyla; 396 / 20.084 x 1000 = 19,7."

¹¹ "20.256 erkek nüfus kadar kadın nüfus olduğu varsayımıyla; 872 / 40.512 x 1000 = 21,5."

¹² 1831 yılının 6 Aralık ile 1832 yılının 30 Mayıs tarihleri arasındaki yaklaşık altı aylık dönemde, Edirne nahiyelerinde toplam 321 erkek bebeğin doğduğu kaydedilmiştir. Aynı sürede benzer sayıda kız bebeğin de dünyaya geldiği varsayılırsa, bu dönemde toplam 642 canlı doğum gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Bu verilere dayanarak, bir yıl içinde (365 gün) 1.339 doğumun gerçekleştiği öngörülmektedir. Nahiyelerdeki erkek ve tahmini kadın nüfusu toplamı 40.962 olarak kabul edildiğinde, doğum oranı şu şekilde hesaplanabilir: $(1.339/40.962) \times 1.000 = 32,6$. Bu sonuç, 1831-1832 yılları arasında Edirne nahiyelerinde kaba doğum hızının binde 32,6 olarak gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

¹³ Kaza nüfusu ve doğum sayısı verilerine göre yapılan hesaplama şu şekildedir: 2.211 doğum, toplam 81.474 kişilik nüfusa bölünerek 1.000 ile çarpılmış ve sonuç 27,1 olarak bulunmuştur. Bu, kaba doğum hızının binde 27,1 olduğunu ifade etmektedir.

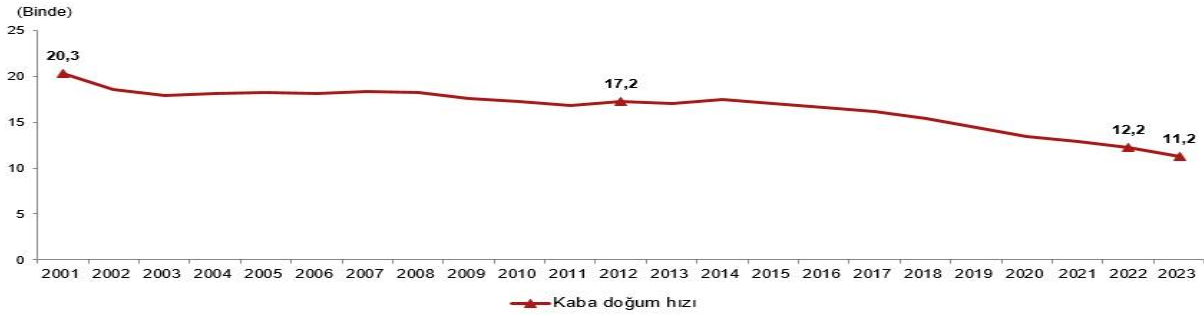
¹⁴ Yapılan hesaplamalar, hatalara sebebiyet verecek çok sayıda değişken içermektedir; sayımların ve yoklamaların doğruluğu, kayda geçmemiş nüfus, dönemin yüksek çocuk ölüm oranları gibi faktörler, hesaplamalarda sapmalara yol açabilecek unsurlardır. Bununla birlikte, mevcut veriler ışığında elde edilen sonuçlar, incelenen dönemin özellikleri göz önüne alındığında gerçekçi ve makul görünmektedir. Ortaya çıkan sonuçlarda hata payının yukarı yönlü %5'ten fazla olmadığı tahmin edilmektedir. Elbette bu tür detaylı çalışmaların derinleştirilmesi, daha anlamlı ve gerçeğe daha yakın değerlendirmelere ulaşılmasını mümkün kılacaktır.

¹⁵ Bu rakamlar ile tereke defterleri üzerinden varılan sonuçlar arasından görünürde çelişki var gibi dursa da aslında birbirlerini desteklemektedir.





Grafik 2: 2001-2023 yılları arasında Türkiye geneli kaba doğum hızı oranları.



Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Haber Bülteni, Doğum İstatistikleri, 2023, Sayı:53708, 15 Mayıs 2024.

2023 yılında Türkiye genelindeki kaba doğum hızı olan “binde 11,2” ile Edirne genelinin 1831-1832 yılındaki kaba doğum hızı mukayese edildiğinde arada neredeyse 3 katlık bir fark olduğu görülmektedir. Ancak Türkiye genelindeki kaba doğum hızının 2000’li yılların başında binde 20’lerin üzerinde olduğu göz önüne alınırsa 1831-1832 yılında Edirne genelindeki binde 30’lar civarındaki kaba doğum hızının (1829 Rus işgali şartlarına rağmen) gerçeğe yakın bir oranı temsil ettiği ifade edilebilir.

4.Hane Nüfusunun Tespiti Meselesi

1830 yılı öncesinde yapılan tahmini nüfus hesaplamalarında, ortalama hane nüfusu ile ailelerin çocuk sayılarının tespiti meselesinin öneminden ve birtakım problemlerinden önceki başlıklarda bahsetmiştik. İncelenen dönemden geriye kalan ve farklı amaçlarla tutulan arşiv evrakı üzerinden bu tahmini hesaplamaların yapılması, mahzurları ortaya koyulmak ve sağlaması yapılmak şartıyla bir mecburiyettir. Bu konuda bizim amaçladığımız ise klasik yöntemlerle tereke defterleri üzerinden yapılan hesaplamaların neticelerini, bulduğumuz diğer sonuçlar ile mukayese ederek ortaya çıkan görünüşteki tenakuzu açıklamaya çalışmaktır.

Tereke defterleri, vefat eden kişilerin geride bıraktığı taşınır ve taşınmaz mallar, alacaklar, borçlar, hibe ve vasiyetler gibi tüm mal varlığının ayrıntılı envanterinin tutulduğu defterlerdir. Bu defterlerde murisin mal varlığı, tahminî veya müzayede sonucunda belirlenen gerçek fiyatlarıyla kaydedilmiş olup merhumdan geriye kalan miras, şer’î hükümlere göre varislere, varis bulunmaması durumundaysa Beytülmale intikal ettirilirdi. Vefat tarihindeki mal varlığının ayrıntılı şekilde fiyatlandırıldığı defterler, öncelikle tarih olmak üzere pek çok disiplin için değerli veriler sunmaktadır. Araştırmacılara inceleme konularına göre benzersiz veriler sağlayan tereke defterleri üzerinden yapılan çalışmalar arasında Ömer Lütfi Barkan’ın (1968) *Edirne Kassam Defterleri* üzerine gerçekleştirdiği çalışma ise alanın iyi örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Doğal olarak tereke defterleri üzerinden herhangi bir kişinin vefat ettiği tarihte, hayatta olan eş ve çocuklarının sayısını tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu nedenle, incelemeye tabi tuttuğumuz yıllarda Edirne’de bulunan ailelere ait çocuk sayılarını ve çok eşliliği tespit etmek amacıyla ilk önce tereke defterleri incelenecektir. Bu kapsamda, 1787 ile 1839 yılları arasında kaleme alınmış 37 farklı Edirne tereke defterinden (Karakuş 2018: 197, 420-425) “tesadüfi





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

örnekleme yöntemiyle" seçilen örnekler kullanılmıştır. Örneklem seçiminde yalnızca Edirne mahallelerinde yaşayan ailelere ait terekelerin derlenmesine özen gösterilmiştir. Bunun dışında başka bir kıstas aranmamıştır. Örneklerin şehir genelini temsil kabiliyetini artırarak hata payını asgariye indirmek amacıyla toplam çocuk sayılarında cinsiyet eşitliği (kız ve erkek sayısının eşitliği) sağlanana kadar örneklem derleme devam ettirilmiştir. Farklı 104 mahalleden 147'si Müslüman, 53'ü gayrimüslim aileye ait terekelerle 200 örneğe ulaşıldığında süreç sonlandırılmıştır. Ortaya çıkan netice, vefat ettikleri tarihte 200 farklı tereke sahibinin toplam 522 çocuğu bulunmakta olup Edirne mahallelerinde incelediğimiz yıllarda her aileye düşen ortalama çocuk sayısının 2,61 olduğudur. Ancak çeşitli sebeplerle ebeveynlerinden önce vefat eden çocukların bu hesaba katılmadığını unutmamak gerekir.

Çalışma sonucunda elde edilen veriler, Müslim ve gayrimüslim ailelerin çocuk sayıları ayrı ayrı ele alındığında dikkat çekici sonuçlar ortaya koymaktadır. Buna göre, Müslüman ailelerde her bir aileye düşen ortalama çocuk sayısı 2,45 iken gayrimüslim ailelerde bu sayı 3,03 olmuştur. İncelediğimiz tarihlerde Edirne merkez mahallelerinde yaşayan gayrimüslim ailelerin çocuk sayısının Müslüman ailelere kıyasla daha yüksek olması, açıklama gerektiren bir durumdur. Ancak bu farkın nedenlerini incelediğimiz dönemde tek bir belge üzerinden izah etmek mümkün değildir. Nitekim İlber Ortaylı (2001: 98), 19. yüzyılın ilk yarısında Orta Anadolu'daki benzer¹⁶ oranları (Demirel vd. 1992: 107) yorumlarken söz konusu durumun Müslüman ailelerdeki "doğum oranının düşüklüğünden değil, ölüm oranının yüksekliğinden" kaynaklandığını ifade etmektedir. Kesin bir oran tahmininde bulunmak zor olsa da asker ölümlerinin Müslüman nüfus arasında yaygın olması, birçok bölgede bu ortalamayı aşağıya çektiği gerçeğini ortaya koymaktadır (Barkan 1968: 14).

Benzer şekilde, 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'nın batı sınırındaki bitmek bilmeyen muharebeler göz önüne alındığında sefer bölgelerine yakınlığı ve yol güzergâhında bulunması sebebiyle Edirne'den bir hayli asker alındığı ve genç yaşta şehit düştükleri için ailelerinin tereke defterlerinde yer almadıklarını tahmin etmek güç değildir. Bu sebeple, tereke defterleri üzerinden yapılan hesaplamalarda savaşa katılmayan gayrimüslim ahalinin çocuk sayılarının, Müslüman ailelere göre daha fazla çıkmasını normal karşılamak gerekir. Zira elimizdeki daha sağlıklı veriler olan 1830, 1831 ve 1841 nüfus verileri ile kaba doğum hızı hesapları bu hususu doğrular mahiyettedir.¹⁷ Ortaya çıkan sonuç, Müslüman aile terekelerinde, ebeveynlerinden önce vefat eden çocuklar yer almadığı için bu kayıtlar üzerinden yapılan hane nüfusu hesaplarında ihtiyatlı olmak gerektiği ve Müslüman ailelerde gerçeğe yakın tahminler yapmak için de mutlaka şehit sayılarını dikkate almak gerektiğidir.

¹⁶ Diğer bir araştırma sonucunda tereke defterlerinden elde edilen verilere göre, Orta Anadolu'da şehirde yaşayan Müslüman ailelerde ortalama çocuk sayısı 2,30 iken, şehirli gayrimüslim ailelerde bu oran 2,47 olarak tespit edilmiştir.

¹⁷ 1831 yılı verilerine göre, Edirne mahallelerindeki Müslüman ailelerin kaba doğum hızı binde 23,4 olarak tespit edilirken, gayrimüslim ailelerde bu oran binde 19,7'ye düşmektedir. 1841 yılına ait verilere bakıldığında ise Müslüman ailelerde hane başına düşen ortalama nüfus en az 3,97 olarak belirlenirken, gayrimüslim ailelerde bu rakam en az 5,01 olarak hesaplanmıştır.





Tablo 1: Tereke Defterlerine Göre Edirne'deki Ailelerin Çocuk Sayıları (1787-1839)

Çocuk Sayısı	Müslim Aileler		Zimmî Aileler		Toplam Aile	Şehir Yüzdesi
	Aile Sayısı	Yüzdesi	Aile Sayısı	Yüzdesi		
Çocuksuz	7	4,76%	1	1,88%	8	4%
1 Çocuklu	28	19,04%	9	16,98%	37	18,50%
2 Çocuklu	45	30,61%	17	32,07%	62	31%
3 Çocuklu	40	27,21%	9	16,98%	49	24,50%
4 Çocuklu	18	12,24%	8	15,09%	26	13%
5 Çocuklu	4	2,72%	2	3,77%	6	3%
6 Çocuklu	4	2,72%	4	7,54%	8	4%
7 Çocuklu	1	0,68%	1	1,88%	2	1%
9 Çocuklu	-		2	3,77%	2	1%
Toplam	147	100%	53	100%	200	100%

Tereke defterlerinden Tablo-1'e aktarılan çalışma verilerine göre, incelediğimiz dönemde çocuksuz ailelerin oranı %4 olarak bulunmuştur ki bu, günümüzle kıyaslandığında hayli düşük bir orandır. Yine bahsettiğimiz gibi sadece tereke kayıtlarına dayanarak yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular, Osmanlı döneminde Edirne'deki Müslüman nüfus artış hızının çok yüksek olmadığını işaret etmektedir. Ayrıca bu durum, yalnızca incelediğimiz dönemle sınırlı olmayıp Barkan'ın 16. yüzyıl için yaptığı çalışmalarda da gözlemlenmektedir. Nitekim Barkan'ın 1545-1659 yılları arasında "Edirne'de askerî sınıfa mensup Müslüman aileler üzerine" yaptığı çalışmada, ailelerin ortalama çocuk sayısının 2,20 olarak tespit ettiğini hatırlamak gerekmektedir ki bu hesaplamalarda bahsettiğimiz şehit sayılarının hesaba eklenmediği anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere sadece tereke verilerine birebir sadık kalınarak yapılacak çalışmalarla Müslüman ahalinin nüfusunu hesaplamanın ciddi problemleri vardır. 1831-1832 yılları arasındaki verilere göre, Müslüman kesimde kaba doğum hızının gayrimüslimlere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum dikkate alındığında, tereke defterlerine dayalı nüfus hesaplamalarında Müslüman nüfusun savaşlarda verdiği kayıpları tam olarak yansımadığı için eksik kaldığı unutulmamalıdır.

1841 yılına ait nüfus icmal defterinde yer alan bilgiler, dinî gruplar açısından şehir nüfusunun analizinde önemli bir kaynağı teşkil etmektedir; Edirne'nin incelediğimiz dönemdeki durumunu ortaya koyması bakımından değerlidir. Bu defterdeki verilere göre, şehirde toplam 10.869 hanede 24.476 erkek nüfus tespit edilmektedir (Karakuş 2018: 447-456). Edirne kaza merkezindeki hane ve nüfus sayıları, din ve millet temeline göre ayrılmış şekilde Tablo-2'de sunulmuştur.





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

Tablo 2. 1841 Yılında Edirne'de Gerçek Hane Sayıları ve Nüfus

Taife	Gerçek Hane Sayısı	Sayılan Erkek Nüfus	Tahminî Kadın Nüfus	Toplam Nüfus
Müslüman	4923	9735	9735	19470
Rum	3958	9902	9902	19804
Yahudi	964	2358	2358	4716
Ermeni	603	1596	1596	3192
Kıptî Müslim	407	854	854	1708
Kıptî Reaya	14	31	31	62
Toplam	10869	24476	24476	48952

Tablodaki veriler, hane ve nüfus sayımlarının din ve milletlere göre ayrılmış olması nedeniyle araştırmacılara karşılaştırılabilir ve net bilgiler sunmaktadır. Bu verilere göre, Müslümanlar 5.330 hanede en az 21.178 kişi olarak yaşarken, gayrimüslim nüfusun 5.539 hanede asgari 27.774 kişiden oluştuğu görülmektedir. Bu rakamlar, Edirne mahallelerinde hane başına düşen ortalama nüfusun Müslümanlar için 3,97, gayrimüslimler için ise 5,01 olduğunu göstermektedir. Burada dikkati çeken hususlardan ilki, bu sayımdan tam 10 yıl önce toplam Müslüman nüfus sayısı gayrimüslimlerden daha fazla ve kaba doğum hızı yüksek olsa da 10 yıl sonra 1841'de gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusu geçtiğidir.

5.Çok Eşlilik (Poligami)

İslâm toplumlarında *taaddüd-i zevcât* olarak da bilinen *çok eşlilik*, Batılı oryantalistler tarafından öteden beri aslına vakıf olmadan yorumlanan konulardan biridir. Bilindiği üzere, İslâm çok eşliliği teşvik etmemekle beraber belirli şartlarla dört zevceye kadar izin vermektedir. Bununla birlikte, tarih boyunca Türk toplumunda çok eşliliğin yaygın bir uygulama sahasının olmadığı da bilinmektedir. Edirne özelinde yapılan incelemelerde de bu genel durumun farklılık göstermediği anlaşılmaktadır.

1787-1839 yıllarına ait tereke defterlerinden¹⁸ elde ettiğimiz verilere göre (Karakuş 2018: 197, 420-425), incelenen dönemde Edirne'de yaşayan 85 Müslüman erkekten yalnızca 7'sinin vefat ettiği tarihte çok eşli olduğu belirlenmiştir. Bu durum, Edirne mahallelerinde mezkûr tarihlerde çok eşlilik oranının %8,23 olduğunu ifade etmektedir. Aynı dönemde gayrimüslimler arasında ise poligamiye rastlanmamıştır.

Tereke defterlerinden tespit edilen bu 7 çok eşli erkekten 5'inin iki eşli, 2'sinin ise üç eşli olduğu görülmüş ve dört eşli evliliklere dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. "Bu kişilerin çocuk sayılarına bakıldığında, iki eşli olan Kasap Mustafa'nın 3 çocuğu olduğu, Bostancı Bölükbaşı Mehmed'in 1 çocuğu olduğu, Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin 3 çocuğu olduğu, Fırıncı İsmail'in 3 çocuğu olduğu ve Tacir Halil Ağa'nın da 3 çocuğu olduğu görülmüştür. Üç eşli olan İpekçioğlu Ahmed Ağa ile Nakibüleşraf Es-Seyyid El-Hac Mehmed

¹⁸ Burada kaynak olarak, "Hane Nüfusunun Tespiti Meselesi" başlığında kullanılan aynı tereke defterleri serisi kullanılmıştır.





Emin Efendi'nin ise 4'er çocuğu bulunmaktaydı" (Karakuş 2018: 198). İsimleri verilen çok eşli erkeklerin terekeleri detaylı olarak incelendiğinde bu kişilerin ekonomik açıdan "orta hâlli" oldukları anlaşılmaktadır. Yani zenginlik ile çok eşlilik arasındaki herhangi bir bağlantı görülmemektedir. Ayrıca çok eşli olmalarına rağmen çocuk sayılarının şehir ortalamasını aşmadığı da dikkat çekmektedir. Bu durum, incelediğimiz dönemde Edirne'deki çok eşlilik seçiminin genellikle daha önceki eşlerden çocuk sahibi olunamadığı durumlarda tercih edildiğini akla getirmektedir.

Çok eşlilik konusunda Barkan'ın 1545-1659 yıllarına ait Edirne Askerî Kassam Defterleri üzerine yaptığı çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Çok daha fazla sayıda örnek üzerinden yapılan Barkan'ın (1968: 14) incelemelerinde, Edirne'deki 1516 evli Müslüman erkekten yalnızca 109'unun (%7,18) çok eşli olduğu görülmüştür. Bu kişilerden %94,5'i iki eşli, %5,5'i ise üç eşlidir ve dört eşli evliliklere bu tarihlerde de rastlanmamıştır. Barkan'ın verileri ile bu çalışmadan elde edilen sonuçların benzer oranlara sahip olması, Edirne'de çok eşliliğin tarih boyunca düşük oranlarda seyrederek yaklaşık %8 civarında kaldığını göstermektedir. Hâliyle Edirne'de çok eşliliğin Osmanlı dönemi boyunca yaygın bir uygulama olmadığını ve büyük çoğunluğun (%92) tek eşliliği (monogami) tercih ettiğini ifade etmek mümkündür.

Sonuç

1787-1841 yılları arasındaki Edirne'nin demografik yapısına dair yapılan bu çalışma, yalnızca şehir özelinde değil genel olarak Osmanlı dönemi nüfus araştırmalarına da katkı sağlayacağı düşünülen önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular arasında, şehir ve köylerde kullanılan avarızhane katsayısının sıhhati, tereke defterlerinden hane nüfusu belirlerken göz ardı edilen şehit sayılarının etkisi, nüfus vukuat defterlerine dayanarak hesaplanan kaba doğum hızı ve çok eşlilik konuları öne çıkmaktadır.

Edirne'ye ilişkin yapılan incelemelerde, 1787, 1830 ve 1841 yıllarına ait şehir nüfusu, tahminlerimize göre gerçeğe yakın bir şekilde (tarih sırasıyla; 60.000, 45.000, 53.000) belirlenmiştir. 1793 yılındaki gerçek hane sayımlarına dayanılarak, bir avarızhanenin nahiyelede 10 gerçek haneye, mahallelede ise 8 gerçek haneye denk geldiği tespit edilmiş, gerçek hane nüfusu konusunda da tespitlerde bulunulmuştur. Ayrıca altı aylık nüfus vukuat defterleri kullanılarak 1831-1832 yıllarına ait kaba doğum hızı hesaplanmıştır. Bin nüfus başına düşen canlı doğum sayısını ifade eden bu oran, Müslümanlar için binde 23,4, gayrimüslimler için binde 19,7, şehir genelinde binde 21,5, kırsal nüfus da dâhil edildiğinde Edirne kaza genelinde binde 27,1 olarak saptanmıştır.

Kaba doğum hızlarına göre Müslümanların sahip olduğu çocuk sayısının, gayrimüslimlere kıyasla daha fazla olduğu görülmüştür. Ancak tereke defterlerinden elde edilen verilere göre, dönem itibarıyla Edirne mahallelelerindeki Müslüman ailelerin ortalama çocuk sayısı 2,45, gayrimüslim ailelerin çocuk sayısı ise 3,03'tür. İlk bakışta çelişkili gibi görünen bu durumun temel nedeni, tereke defterlerinde ebeveynlerinden önce hayatını kaybeden çocukların yer almaması olup bilhassa Müslümanların muharebelerde kaybettiği genç nüfustur. Bu muharebe kaynaklı ölüm oranının ise incelediğimiz tarih aralığında Edirne'deki mevcut Müslüman nüfusunun yaklaşık %10-15'ine tekabül ettiği tahmin edilmektedir. Bu nedenle, tereke defterlerinden Müslümanlar için yapılan hane nüfusu





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

hesaplamalarının, savaş kayıplarını yansıtmaması sebebiyle muhakkak eksik sonuç vereceği ortaya konulmuştur. Benzer şekilde, bu eksiklik nüfus sayımı sonuçlarına da yansımıştır. Örneğin, 1841 yılı verilerine göre Müslüman ailelerde hane başına düşen nüfus en az 3,97 iken, gayrimüslim ailelerde bu oran 5,01 olarak tespit edilmiştir.

Çok eşlilik konusundaki incelemelerde, Edirne mahallelerinde Müslüman erkekler arasında çok eşlilik oranının %8 civarında olduğu belirlenmiştir. Ömer Lütfi Barkan'ın 1545-1659 yıllarını kapsayan çalışmasında ise bu oranın %7 olduğu görülmektedir. Bu bulgular, Edirne'de çok eşliliğin hiçbir dönemde yaygın bir uygulama olmadığını ve halkın %92-93'lük bir oranla tek eşliliği tercih ettiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak ispatlanabilir, mukayese edilebilir verilere dayalı bu neviden çalışmaların başka yerleşim yerlerinde de yapılarak bunların karşılaştırılmasıyla çok daha anlamlı neticeler elde edilebilecektir. Bu sayede, demografik özelliklerin tarihi ve toplumsal olayların seyrine olan etkisi ile nüfusun bunlardan nasıl etkilendiği de çok daha açık biçimde anlaşılabilecektir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA.) Meşihat Şeri'yye Sicilleri Defterleri (MŞH.ŞSC.d) Fonu, Edirne Şeriyye Sicilleri (EŞS.): 223, 238, 228, 352.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA.) Nüfus Defterleri (NFS.d.) Fonu: 4373, 4374, 4375, 4378.

Tetkik Eserler

Barkan, Ömer Lütfi. 1953. "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Devleti." *Türkiyât Mecmuası* 10-11(2): 1-25.

Barkan, Ömer Lütfi. 1942. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler." *Vakıflar Dergisi* 2: 279-386.

Barkan, Ömer Lütfi. 1970. "Research on the Ottoman Fiscal Surveys." *In Studies in the Economic History of the Middle East*, edited by M. A. Cook. London: Oxford University Press.

Barkan, Ömer Lütfi. 1968. *Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)*. Belgeler: TTK Türk Tarih Belgeleri Dergisi 3(5-6) (Ayrıbasım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çadırcı, Musa. 1980. "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma". *Osmanlı Araştırmaları* I. 110: 109-132.





- Demirel, Ömer, Adnan Gürbüz, ve Muhiddin Tuş. 1992. "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı." *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 1. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Emecen, Feridun Mehmet. 1998. "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne". *Edirne: Serhattaki Paytaht*. ed. Emin Nedret İşli ve Mehmet Sabri Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fraser, James Baillie. 1838. *A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran; with Travels through Various Parts of Persia*. London.
- Galt, John. 1812. *Voyages and Travels in the Years 1809, 1810, and 1811: Containing Statistical, Commercial, and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo, and Turkey*. London.
- Göyünç, Nejat. 1997. "Hâne". ss. 552-553 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15. İstanbul.
- Gökbilgin, Mehmet Tayyib. 1994. "Edirne". ss. 425-431 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.10. İstanbul: TDV Yayınları.
- Gökbilgin, Mehmet Tayyib. 2008. *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihân*. 2. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları.
- İnciciyan, P. L., ve H. D. Andreasyan. 1974. *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*. İstanbul: Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi Matbaası
- Karakuş, Sadık Emre. 2018. "Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839)". Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karal, Enver Ziya. 1997. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*. 2. Baskı. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Karpat, Kemal H. 2010. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayıcı, Halûk. 2013. *Sâlnamelere Göre İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*. İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat S. 2010. *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Okay, Fadime. 2009. "Schiltberger'in Hatıratı (Çevirisi ve Kritiği)". Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ortaylı, İlber. 2001. *Osmanlı Toplumunda Aile*. 3. Baskı. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Özdemir, Rifat. 1998. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özdemir, Rifat. 1993. "Avârız ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler". *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 4. 1581-1613. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.





Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Tespitler (1787-1841)

Üçel Aybet, Gülgün. 2003. *Avrupalı Seyyahların Gözünden: Osmanlı Dünyası ve İnsanları 1530-1699*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yiğit, Ahmet. 1988. XVI. "Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası". Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Muğla.

